

XV əsr Azərbaycan şairi Şəmsinin “Yusif və Züleyxa” əsərinin əlyazma nüsxələri

Şəhla Abdulla qızı Abdullayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan
Ədəbiyyatı Muzeyinin elmlər doktoru proqramı üzrə doktorantı
E-mail: abdullayevashakla@gmail.com

Rəyçilər: filol.ü.e.d., akad. M.Z. Nağısoylu,
t.ü.f.d., dos. R.M. Məmmədova

Açar sözlər: Yusif və Züleyxa, Şəmsi, XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, əlyazma, paleoqrafik təsvir

Ключевые слова: Йусуф и Зулейха, Шамси, Азербайджанская литература XV века, рукопись, палеографический анализ

Key words: Yusuf and Zulaikha, Shamsi, Azerbaijani literature of the fifteenth century, manuscript, paleographic description

Həm Şərq, həm Qərb xalqları ədəbiyyatında geniş işlənən mövzulardan biri “Yusif və Züleyxa” mövzudur. Bu mövzuya türkdilli xalqların ədəbiyyatında çox müraciət olunmuş, XIII əsrdən başlayaraq türk dillərində əlildən çox mənzum və mənsur “Yusif və Züleyxa” əsəri qələmə alınmışdır. Görkəmli türk alimi Ağah Sirri Ləvənd (1893-1979) təkcə XV əsrdən sonrakı dövrdə 27 “Yusif və Züleyxa” yazarı olduğunu qeyd edir (11, s. 120-129). Azərbaycan alimi A.Quliyevin araşdırmalarına görə, türkdilli xalqların ədəbiyyatında 27 türk, 8 azəri, 3 özbək, 1 türkmən dilində “Yusif və Züleyxa” əsəri mövcud olmuşdur ki, onlardan türk və azəri dillərində olanların 15-i bugünümüzə gəlib çatmamışdır (1, s. 80-81). Türkiyəli alim Ç.H. Uluhan türkcə bu mövzuda 34 əsərin adını çəkir (12, s. 4). Digər Azərbaycan alimi A. Mirzəyev isə türk dillərində 68 əsərin mövcudluğunu və onlardan 20-nin məhz Azərbaycan türkcəsində olduğunu bildirir (2, s. 16).

Türkiyəli tədqiqatçı, əsərin Təbriz nüsxəsini nəşrə hazırlamış Mehmet Nuri Çınarcı əsərin yazıldığı türkcənin “bariz bir şəkildə Azəri türkcəsinin dil xüsusiyyətlərini daşdığını” qeyd edir (9, s. 35). M.N. Çınarcı əsərin yazılma tarixini h.932/m.1525-ci il göstərir və müəllifin Şah Təhmasibin (1514-1576) müasiri olduğunu və məsnəvinin XVI əsr Səfəvi dövründə ilk türkcə “Yusif və Züleyxa” əsəri olması etibarilə böyük önəm daşdığını yazır (9, s. 11, 102).

Lakin qeyd edək ki, həmin tarix əsərin yazılma tarixi deyil, Təbriz nüsxəsinin köçürülmə tarixidir. Əsərin yazılma tarixi isə şairin özünün qeyd etdiyi kimi, hicri 880, yəni miladi 1475-ci ildir (6, v. 74a). İranlı tədqiqatçı Firuz Rifahi Ələmdari Şəmsinin əsərinin digər “Yusif və Züleyxa”lardan fərqləndiyini bildirir və bunun səbəbi kimi, əsərin yazıldığı Ağqoyunlu Sultan Yaqubun (1464-1490) hakimiyyəti illərində Azərbaycan-türk ədəbiyyatının tərəqqi illərinin olduğunu, Şəmsiyə qədər yazılmış digər Azərbaycan-türk dilində “Yusif və Züleyxa”lardan fərqli olaraq Şəmsinin əsərində dilimizə xas lüğət vahidlərinin daha çox işləndiyini göstərir (14, s. 7-8).

Şəmsinin həyatı haqqında əldə, demək olar ki, heç bir məlumat yoxdur. Müxtəlif təzkirə və müvafiq mənbələrdə Şəmsi adlı 10-dan çox şair haqqında məlumat verilsə də (8, s. 97-98; 10, s. 147, 427-430; 13, s. 193), onlardan heç birinin “Yusif və Züleyxa” adlı əsəri olduğuna

işarə yoxdur. Ələmdarının araşdırmalarına görə isə Şah Məhəmməd Qəzvini Əlişir Nəvainin “Məcalisün-nəfais” əsərinin fars dilinə tərcüməsində Nəvainin “Məcalisün-nəfais”də adlarını çəkmədiyi, lakin Sultan Yaqub dövründə yaşamış 40 şairdən, o cümlədən “Yusif və Züleyxa” müəllifi olan Şəmsidən bəhs etmişdir (14, s. 9). Ələmdari araşdırdığı bir neçə əlyazmada Şəmsinin bir neçə qəzəlini də tapdığını bildirir və öz araşdırmalarının nəticəsi kimi, onun Şəmsi Bağdadi olduğunu qeyd edir (14, s. 10).

Şəmsinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin 5 əlyazma nüsxəsi mövcuddur. Bu nüsxələrdən üçü AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda, biri Təbriz Milli Kitabxanasında, biri Matenadaranda – İrəvan əlyazmalar və sənədlərin qorunma və tədris mərkəzində mühafizə olunur. Bugünədək elmə yalnız Təbriz və Matenadaran nüsxələri, həmçinin AMEA ƏYİ-də mühafizə olunan B-4932 şifrlı nüsxə olmuş, həmin nüsxələr əsasında əsərin tənqidi mətni F.R. Ələmdari tərəfindən 2015-ci ildə Tehranda nəşr edilmişdir (14). AMEA ƏYİ-də araşdırmalar zamanı daha iki nüsxə tərəfimizdən aşkar edilmiş, məsnəvinin 5 əlyazma nüsxəsi əsasında tənqidi mətni nəşrə hazırlanmışdır və tezliklə tədqiqatçıların diqqətinə təqdim olunacaqdır. Həmin əlyazma nüsxələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1) AMEA ƏYİ-də mühafizə olunan B-4932 şifrlı nüsxə 37 vərəqdən ibarətdir, hər vərəqdə 12-15 sətir, 24b vərəqində isə cəmi 4 sətir var, boşluq böyük ehtimalla şəkil üçün qoyulub. 30a vərəqində ötürülən bir söz və bir düzəliş qırmızı cövhərlə, böyük ehtimalla katibin özü tərəfindən edilib. 30b, 32b və 33a vərəqlərində yanq izləri və cırıqlar, həmçinin 37a vərəqində nəm səbəbindən oxunmayan sətirlər mövcuddur. Nüsxədə fars dilində 59 başlıq var. Beyt sayı 985-dir. Əlyazmanın sonu naqis olduğu üçün köçürülmə tarixi və katibi bəlli deyil (3).

2) B-6924 şifrlı nüsxə 23 vərəqdən ibarətdir, hər vərəqdə 12-15 sətir var. Nüsxədə mövcud 29 başlıqdan 23-ü fars, 6-sı ərəb dilindədir. Beyt sayı 645-dir. Bu əlyazmanın da sonu naqis olduğu üçün köçürülmə tarixi və katibi bəlli deyil (4).

3) B-5239 şifrlı nüsxə 266 vərəqlik məcmuənin 134a-182b vərəqlərində yer almışdır. Hər vərəqdə 13-14 sətir, 163a və 175a vərəqlərində 12 sətir, 134a vərəqində isə 4 sətir var. Bu nüsxədə fars dilində 5 başlıq mövcuddur. Beytlərinin sayı 1270 olan nüsxənin köçürülmə tarixi h.27 rəbiül-əvvəl 1294-cü ildir (m.11 mart 1877) (5).

4) Təbriz Milli Kitabxanasında mühafizə edilən 2671 şifrlı nüsxə 107 vərəqdən ibarətdir. İlk vərəqdə əsərin üzünü köçürən katibin xəttindən fərqli bir xətlə yazılmış “Qisseyi-Yusif və Züleyxa əz Şəmsi mütəxəllis” qeydi var. Həmin vərəqdə Hacı Məhəmməd Naxçıvani (1880-1962) tərəfindən nüsxənin Təbriz Milli Kitabxanasına bağışlanmasına dəlalət edən möhür mövcuddur. Nüsxənin 107a vərəqində 2, digər vərəqlərdə 10-12 sətir var. 2a, 6a və 102b vərəqlərində haşiyədə səliqəsiz xətlə yazılmış qeydlər mövcuddur. Beyt sayı 2446-dır, başlıqlar mövcud deyil. Nüsxə Səmərqənd kağızı üzərinə təliq xətti ilə köçürülmüşdür, cildi meşindir. Köçürülmə tarixi h.21 məhərrəm 932-ci (m. 7 noyabr 1525) ildir, katibi bəlli deyil. Paginasıyadan məlum olduğuna görə, nüsxədə 6b (“pəs”) və 7a (“ona”) vərəqləri, eləcə də 38b (“sənin”) və 39a (“bulardan”) vərəqləri arasında bir və ya bir neçə vərəq düşmüşdür (7).

5) Matenadaran nüsxəsinin fotofaksimili AMEA ƏYİ-də FS-208 şifri altında mühafizə olunur. Əsər 99 vərəqdən ibarət məcmuənin 2a-76a vərəqlərində yer alıb, fotofaksimiledə 50b və 51a vərəqləri 49b və 50a vərəqlərinin təkrarıdır. Hər vərəqdə əsasən 15-18 sətir var. Beyt sayı 2409 olan nüsxədə fars dilində 26 başlıq mövcuddur. Əvvəldə 47 beyt Xətəinin “Yusif və Züleyxa” əsərindən və sonda 8 beyt katibin əlavəsidir. Nüsxənin üzü h.24 rəcəb 1004/m.24 mart 1596-cı ildə Hüseyn Əli bin Səfərəli tərəfindən köçürülmüşdür (6).

Təbriz nüsxəsi Ələmdariyə görə, daha kamildir (14, s. 11), bunu digər nüsxələrlə müqayisədə də görürük. Onu da qeyd edək ki, ƏYİ-də saxlanılan nüsxələrdən B-4932 və B-6924

şifrlı nüsxələr yanlış cildlənmiş və əsərin başlanğıcı, ortası və sonu qarışmışdır. Hər iki əlyazmanı dəqiq müətlə edərək doğru ardıcılığı təyin etdikdən sonra məlum oldu ki, nüsxələrin naqisliyi əsərin müəyyən hissələrinin katib tərəfindən köçürülməməsi ilə deyil, bir çox vərəqlərin düşməsi ilə əlaqədardır və Bakı nüsxələrində olan bir sıra epizodlar nə Təbriz, nə də Matenadaran nüsxələrində mövcud deyil.

Əsərin yazılma tarixi yalnız Matenadaran nüsxəsində verilmişdir:

Munu nəzm eylədim əz sübh ta şam,

İgirmi beş günündə qıldım təmam.

...Ki, tarixi-həştədü həştad cari,

Təmam olmuş idi, ey şəhriyari (6, v. 73b-74a).

Məsnəvinin həcmi haqqında da məlumat yalnız həmin nüsxədə rast gəlinir:

Çü anı nəzm qıldım mən təmamı,

Dedim ə`dadi-beytin, diñlə xamı .

İki miñ yeddi yüz əllidir, ey yar,

Qamu vəz`ə nəsihətdir bu güftar (6, v. 74a).

Yusifin dünyaya gəlməsi epizodu yalnız B-6924 şifrlı nüsxədədir, digər 4 nüsxədə həmin 11 beyt əskikdir və Yusiflə qardaşının doğulmasını Hz.Yaquba müjdə verilməsindən və onun oğlanlarına qoyduğu adlardan anlayırıq:

Oña çün müjdəganı söylədilər,

Buyurdi, bir ulu toy eylədilər.

Birinə İbni-Yamin dedi Yə`qub,

Biri Yusifdürür, can içrə məhbub (7, v. 7a; 4, v. 138b).

Züleyxanın Yusifi yuxuda ikinci və üçüncü dəfə görməsi və onların söhbəti, həmçinin Timusun qızını zindana həbs etməsi, Züleyxanın Misir şahı Əzizlə evlənməsi, həmçinin əsərin ən təsirli hissələrindən olan eşq və səbir haqqında qəzəllər yalnız B-4932 şifrlı Bakı və Matenadaran nüsxələrindədir.

Yusif quyuda olarkən Yəhudanın quyu başına gəlib ondan xəbər tutması və Züleyxa ilə Yusifin yol kənarında söhbətinə isə B-5239 şifrlı Bakı və Matenadaran nüsxələrindən başqa digər 3 nüsxədə rast gəlinmir (4, v. 159a; 6, v. 23b). Malikin yuxu görməsi və yuxusunun təbiri, vədə tamamında quyu başına gəlməsi, Yusifin quyudan çıxarılması kimi mühüm hissələr Matenadaran nüsxəsində tam, müəyyən qismi B-5239, müəyyən qismi isə B-6924 şifrlı Bakı nüsxələrində yer almış (6, v. 24b; 4, v. 159a; 5, v. 19a-20b), B-4932 şifrlı Bakı və Təbriz nüsxələrində isə bu epizodlar verilməmişdir və son iki nüsxədə əhvalat artıq qardaşların quyudan çıxarılmış Yusifin dalınca karvanbaşı Malikin yanına gəlmələri ilə başlayır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanlardan anlaşıldığı kimi, Şəmsinin “Yusif və Züleyxa” əsərinin heç bir mövcud əlyazma nüsxəsi ayrılıqda əsərin bütün hissələrini ehtiva etmir və bu baxımdan müqayisəli tənqidi mətnin hazırlanması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ümid edirik ki, XV əsr Azərbaycan-türk epik şeirinin dəyərli nümunələrindən olan bu əsərin yaxın gələcəkdə yeni əlyazma nüsxələri tapılaraq tədqiqatçıların ixtiyarına veriləcək və Şəmsinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin tam mətninin əldə olunması ilə yanaşı, bu əlyazmaların aid olduğu dövrün dil-üslub xüsusiyyətlərinin araşdırılması üçün yeni imkanlar açılacaqdır.

Məqalənin aktuallığı. Orta əsrlər anadilli ədəbiyyatımızın geniş və hərtərəfli araşdırılmasında mühüm rol oynayan əlyazma nüsxələrinin aşkarlanması və tədqiqi Azərbaycanın milli-mənəvi mirasının qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyini şərtləndirən amillərdən Şəmsinin

AMEA M. Füzuli adına ƏYİ-də mühafizə olunan iki əlyazma nüsxəsinin ilk dəfə olaraq elmi ictimaiyyətə təqdim olunmasını, həmçinin ilk dəfə mövcud beş nüsxənin elmi-paleoqrafik təsvirinin verilməsini göstərmək olar.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən bu sahədə fəaliyyət göstərən mütəxəssislər faydalana bilər.

Ədəbiyyat

1. Quliyev (Sarovlu) Abbasəli. Əbdürrəhman Caminin “Yusif və Züleyxa” poeması. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı, 1969, 198 s.

2. Mirzəyev Ataəmi. XIII-XVI əsrlər anadilli Azərbaycan epik şeiri (dərs vəsaiti). Bakı: Avropa, 2017, 192 s.

3. Şəmsi. Yusif və Züleyxa. AMEA ƏYİ, şifr B-4932

4. Şəmsi. Yusif və Züleyxa. AMEA ƏYİ, şifr B-5239

5. Şəmsi. Yusif və Züleyxa. AMEA ƏYİ, şifr B-6924

6. Şəmsi. Yusif və Züleyxa. AMEA ƏYİ, şifr FS-208

7. Şəmsi. Yusif və Züleyxa. Təbriz Milli Kitabxanası, şifr 2671

8. Beyani. Tezkiretüş-şü'ara. Haz.: A.S.Eyduran. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler Ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2008, 280 s.

9. Çınarcı, Mehmet Nuri. Te'sir-i Tebrizi'nin Külliyyatı ve Türkçe Şiirleri // Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 7/4-I, 2012, pp. 1245-1267

10. Kınalızade, Hasan. Tezkiretüş-şu'ara. Haz.: A.Sungurhan. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2017, 942 s.

11. Levend, Ağah Sırrı. Türk Edebiyatı tarihi. 1.Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, 666 s.

12. Nevruzi, Muhammed. Yusuf u Züleyha. 2. Cilt. Haz.: Ç.H.Uluhan. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları, 2007, 944 s.

13. Riyazi. Riyazüş-Şuara. Haz.: N.Açıkgöz. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2017, 356 s.

14. شمسی. مثنوی یوسف و زلیخا: احسن القصص: بر اساس نسخه دستنویس کتابخانه ملی تبریز. باهتمام فیروز رفاهی علمداری. تهران: فیروز رفاهی، ۱۳۹۴، ۳۳۲ ص.

Ш.А. Абдуллаева

Рукописные списки произведения «Йусуф и Зулейха» Шамси, азербайджанского поэта XV века

Резюме

Легенда о Йусуфе и Зулейхе на протяжении столетий являлась одной из широко используемых и любимых тем в восточном мире, особенно в тюркоязычной литературе. Эта легенда берет свои истоки из истории об Иосифе Прекрасном в главах 37-50 «Берешит» в Торе и в 12-й суре Священного Корана. Со временем первоначальная версия притчи подверглась изменениям, но основной сюжет и мотивы притчи были сохранены

и отражены в литературных произведениях. Первым произведением на данную тему в тюркоязычной литературе является «Кысса-и Йусуф» Кул Али (XIII в.). Известно, что начиная с XIII века в литературе тюркоязычных народов насчитывается более пятидесяти произведений «Йусуф и Зулейха», написанных в стихах и прозе. Одним из этих произведений является поэма «Йусуфе и Зулейха» азербайджанского поэта XV века Шамси. В данной статье проводится палеографический анализ 5-и рукописных списков данного произведения, 2 из которых впервые вводятся в научный оборот.

Sh.A. Abdullayeva

Manuscripts of “Yusuf and Zulaikha” by Shamsi, the fifteenth-century Azerbaijani poet

Summary

The legend about Yusuf and Zulaikha for centuries was one of the most commonly used and favorite themes in the East, especially in Turkic literature. The life story of Prophet Joseph, as told in Torah (Genesis, 37-50) and the 12th surah of the Holy Qur`an, served as the inspiration for this theme. With time, the original version of this parable, given in the sacred books, underwent changes. However, the main motifs were preserved and reflected in literary works. The first work on this theme in Turkic literature is “Qissa-i Yusuf” by Qul Ali (13th century). Since the beginning of XIII century Turkic-speaking authors have written more than fifty works of about Yusuf and Zulaikha in verse or prose. One of this works is “Yusuf and Zulaikha” by Shamsi, the fifteenth-century Azerbaijani poet. This article provides paleographic analyses of five manuscripts of this work, two of which are being introduced into scientific circulation for the first time.

Redaksiyaya daxil olub: 15.08.2022